

ΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΤΑΡΤΗΝ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑ ΑΚΜΗΣ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

*Λόγος εἰς τὸ μνημόσυνον τῶν Ἱδρυτῶν εὐεργετῶν
καὶ καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου,*

*Ῥηθεὶς ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν αὐτοῦ, τῇ 30 Ἰανουαρίου 1927
ἐντολῇ τῆς Συγκλήτου
ὑπὸ*

*Ἀρχιμ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ
Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Γενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.*

Κύριε Πρόεδρε,

Κύριε Ὑπουργέ,

Μακαριώτατε,

Σεβαστὴ ὀμήγουρις.

Ὡς οἱ εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἡμετέρου πανεπιστημίου πνευματικῶς ἢ ὕλικῶς συντελέσαντες εἶναι γνήσιοι ἀντιπρόσωποι τῆς πρὸς τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας ρεπούσης ἐποχῆς αὐτῶν, οὕτω καὶ οἱ σήμερον ἑορταζόμενοι ἱεράρχαι, οἵτινες διεκρίθησαν ἐν τοῖς θεολογικοῖς γράμμασι καὶ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ δράσει, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς οἱ ἄριστοι ἀντιπρόσωποι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκμῆς τῆς τετάρτης ἐκατονταετηρίδος, Ἡ μεγαλοφυΐα ἀποτελεῖ μὲν κατ' οὐσίαν αὐτοτελές τι καὶ ἀνεξάρτητον, ἀλλ' ἀπὸ ὠρισμένης ἀπόψεως εἶναι ἡ συνισταμένη πολλῶν καὶ ποικίλων δυνάμεων, αἵτινες ὑφίστανται ἐν τῇ συγχρόνῳ αὐτῆς ἐποχῇ. Κατὰ ταῦτα ἡ τετάρτη ἐκατονταετηρὶς περιέκλειεν ἀναμφιβόλως πολλὰς καὶ ἰσχυρὰς δυνάμεις, ἵνα ἐξ αὐτῶν σχηματισθῶσι τόσον μεγάλαι προσωπικότητες, ἀπετέλει βᾶσιν εὐρυτάτην, ἵνα ἐπ' αὐτῆς ἀνυψωθῶσι τόσον ὑψηλαὶ κορυφαί. Δικαίως

ἄρα ἡ ἑκατονταετηρὶς αὕτη ἀνεγνωρίσθη ὡς ὁ γυροῦς αἰὼν τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Ἄλλ' ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὰ γεγονότα καὶ δὴ τὰ μεγάλα δὲν παρουσιάζονται ἐξ αὐτομάτου καὶ ἀπροόπτου, ἀλλ' ἔχουσι μακρὰν προπαρασκευήν. Οὕτω καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀκμὴ τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος ἔχει βαθείας τὰς ρίζας αὐτῆς εἰς τὸ παρελθόν. Δὲν δύναται τις βεβαίως ν' ἀρνηθῆ τὴν σημασίαν, ἣν ἐν τούτῳ ἔχει ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτωρ, ὅστις ὑπεβόηθη τὴν μνημονευθεῖσαν ἀκμὴν, ἀλλ' αὕτη εἶναι δημιούργημα αὐτῆς ταύτης τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς αὐτῆς ἰσχύος, καὶ ἐκ ταύτης ἀκριβῶς δόφειλε τις νὰ ἐξηγήσῃ ἀντιστρόφως, διατι ὁ τελευταῖος τῶν ἐθνικῶν αὐτοκρατόρων παρέλαθεν αὐτὴν ὡς ὄργανον τῆς ἀνυψώσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία ἤτο ἤδη ἰσχυρά, καὶ ὄν τρόπον οἱ ἰσχυροὶ εὐρίσκουσι πάντοτε καὶ φίλους καὶ συμμάχους, οὕτω καὶ αὕτη εὔρε τοὺς ἑαυτῆς ὑποστηρικτάς. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀκμὴ τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος ἔχει ἄρα ἱστορικὰς προϋποθέσεις καὶ περὶ τῶν προϋποθέσεων τούτων θὰ ὀμιλήσω σήμερον. Διὰ τοῦ θέματος τούτου ἐπιτρέψατέ μοι νὰ φέρω ὑμᾶς μακρὰν τῆς σημερινῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἐπικαίρων αὐτῆς ζητημάτων. Θ' ἀνατρέξωμεν εἰς ἀπομεμακρυσμένας ἐποχὰς καὶ εἰς ζητήματα, ἅτινα τότε ἀπησχόλουν τὰ πνεύματα καὶ συνεχύνουν τὰς καρδίας. Τοῦτο δικαιολογεῖται ἀρκούντως, ἀφενός, ἐκ τῆς σήμερον ἀγομένης ἑορτῆς, ἀφετέρου, ἐκ τῆς ἐνασχολήσεώς μου μετὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας.

Ἴνα ἀνεύρωμεν τὰς ἱστορικὰς προϋποθέσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκμῆς τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος, πρέπει νὰ σταματήσωμεν εἰς τὸ δεύτερον ἡμισίον τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος, διότι ἐκεῖ ἀπαντῶσιν αὗται σαφεῖς, εἴτε διότι τότε ἐγεννήθησαν, εἴτε διότι τότε καλλίτερον ἐξεδηλώθησαν. Τῶν προϋποθέσεων τούτων τὴν σημασίαν κατανοεῖ τις, ἂν λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸ περιβάλλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εὐρέθη ἡ χριστιανικὴ

νική ἐκκλησία. Τὸ δεύτερον ἡμίσιον τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως τὸ χρισμιώτερον σημεῖον τῆς ρωμαϊκῆς ιστορίας. Οἱ ἐκ τῶν χωρῶν τοῦ Δουνάβεως καταγόμενοι αὐτοκράτορες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πρόσεπάθουν νὰ προλάβωσι τὴν καταστροφὴν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, στηριζόμενοι κυρίως εἰς τὰ ἰσχυρὰ αὐτῶν ξίφη, ἀλλὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα ὄλονεν περιήρχοντο εἰς ἀξιοθρήνητον κατάστασιν. Ἡ ἀρχὴ τοῦ αὐτοκράτορος Γαλλιανοῦ ὑπῆρξε τὸ κατώτατον σημεῖον τῆς καταπτώσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ὅπερ διέτρεχε τὸν κίνδυνον νὰ διαλυθῇ καὶ ἐξαφανισθῇ οἰκτρῶς. Δέκα ὀκτῶ ἀνταπαιτηταὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος ἠγωνίζοντο νὰ ιδρύσωσιν ἰδιαίτερα κράτη, στηριζόμενοι ὄχι ἐπὶ ἀπλῶν προσωπικῶν ἀξιώσεων καὶ φιλοδοξιών, ἀλλ' ἐπὶ στερεωτέρων θεμελίων, διότι ὑφίστατο ὁ τοπικὸς πατριωτισμὸς τῶν διαφόρων χωρῶν τῆς ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐζήτουν νὰ στηριχθῶσιν οἱ στασιασταὶ ¹. Ἐν μέσῳ τοῦ ὑπὸ διαλύσεως ἀπειλουμένου ρωμαϊκοῦ κράτους προσπίπτει ἡμῖν ἡ μεγάλη ἐπέκτασις τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἑκασταχοῦ χριστιανῶν. Προκειμένου περὶ πνευματικῆς ἀκμῆς—οἷα εἶναι πάντοτε ἡ ἐκκλησιαστικὴ—δὲν ἔχει βεβαίως ἀπόλυτον σημασίαν ἡ πληθὺς. Λαοὶ ὀλιγαριθμότατοι ὑπερέβησαν ὀλοκλήρους ὄγκους λαῶν κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος, ἀλλ' ὅταν λαὸς τις ἔχει συγχρόνως νὰ ἐξασφαλίσῃ αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαρξίν του—ὡς κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν οἱ χριστιανοὶ—ἡ πληθὺς εἶναι παράγων ἀπαραίτητος. Ἐπειτα καὶ διὰ τὴν πνευματικὴν ἀκόμη ἀκμὴν δὲν ὑπάρχει κατ' ἀρχὴν μεγαλύτερα πιθανότης ν' ἀναρῶσι πλείονες μεγάλοι ἄνδρες ἐν μέσῳ πολυπληθεστέρου λαοῦ ἢ ἐν μέσῳ ὀλιγώτερου πολυπληθοῦς; Ἰπὸ

1. Prosopogr. Romana, ἔκδ. Dessau τόμ. II. 1897 σελ. 368, 286, 278. I. Homo, L'empereur Gallien et la crise de l'empire romain au III. siècle, ἐν Revue de l'hist. eccl. 1913 σελ. 1 κξ. 255 κξ. G. Weber, Weltgeschichte, τόμ. I. 1911 σελ. 736 κ. ἐξ.

τὴν ἐποψὴν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χριστιανῶν εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν ἴστατο τότε ἡ Μικρὰ Ἀσία, ἡ χώρα δηλονότι ἐκείνη, ἥτις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων κατέστη πεδῖον τῆς διαπάλης τοῦ ἀσιατικοῦ καὶ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, ἐν τῇ ὁποίᾳ συνητητήθησαν οἱ διαφορώτατοι πολιτισμοὶ καὶ ἥτις κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος εἶχεν ἀποβῆ ἢ κυριωτέρα ἐστία τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐξ ἀξιοπίστων πηγῶν μανθάνομεν, ὅτι ἐν αὐτῇ ὑπῆρχον πολυανθρωπώταται ἐκκλησίαι¹. Ἡ Αἴγυπτος, ἐνθα ὁ ἑλληνισμὸς τόσον ἰδιορρυθμῶς εἶχεν ἀναμιχθῆ μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ, περιελάμβανεν ἐντὸς ὀλίγου ἐν ἑκατομμύριον χριστιανῶν καὶ τὸ παράδειγμα αὐτῆς ἠκολούθησεν ἡ Βόρειος λεγομένη Ἀφρική, μὲ τὰς τρεῖς αὐτῆς ἐπαρχίας, τὴν σημερινὴν Τύνιδα, Ἀλγέριον καὶ Μαρόκον, ἥτοι ἡ χώρα τῶν μεγάλων μεταβολῶν καὶ τῶν ἀποτόμων μεταπτώσεων, ἥτις ἐπανελημμένως μετέπεσεν ἐκ τῆς βαρβαρότητος εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ ἐκ τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν βαρβαρότητα. Ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Καρχηδόνο· Κυπριανοῦ μανθάνομεν τὴν μεγάλην αὐξήσιν τῶν χριστιανῶν ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ καὶ πόσον ὁ ἴδιος εἰργάσθη εἰς τοῦτο. Τότε ἤρχισεν ἡ ἀφρικανικὴ ἐκκλησία ν' αὐξάνῃ ἀλματικῶς καὶ νὰ καθίσταται ἐν τῶν σπουδαιοτέρων ἀρχαίων κέντρων τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ Ἰταλία κατεῖχεν ἀκόμη τὸ κέντρον τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου καὶ ἡ Ρώμη ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ἡ πρωτεύουσα τῆς οἰκουμένης. Ἡ χώρα αὕτη δὲν ὑστέρει κατὰ τὸ πλῆθος τῶν χριστιανῶν. Ἐν Γαλλίᾳ, εἰς ἣν δὲν εἶχον ἀκόμη εἰσβάλλῃ οἱ Φράγκοι καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ κατόικουν οἱ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ ὑποστάντες Γαλάται, ὑφίσταντο τῷ 255 καὶ 260 αἰ ἐπισκοπαὶ τῆς Ἀρελάτης καὶ τῶν Τρεβίρων καὶ κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα ἀκούομεν πρώτην φορὰν σαφῶς

1. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία, Ζ., 7, 5.

περὶ τῆς ἰσπανικῆς ἐκκλησίας, ἥτις ἔκτοτε ἐμφανίζεται ὡς παρά-
γων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας¹.

Ὅχι μόνον ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανῶν εἶχεν ὑπερβαλόντως αὐξηθῆ, ὥστε ἀπὸ τοῦ νῦν ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀρκετῶν ἑκατομμυρίων, ἀλλὰ καὶ ἡ κοινωνικὴ αὐτῶν σημασία εἶχεν οὐσιωδῶς μεταβληθῆ. Ὅτε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος περὶ τὰ μέσα τῆς πρώτης ἐκ)ρίδος ἔγραφε τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ, μεταξὺ τῶν χριστιανῶν ὑπῆρχον «οὐ πολλοὶ σοφοὶ κατὰ σάρκα, οὐ πολλοὶ δυνατοί, οὐ πολλοὶ εὐγενεῖς» (I. Κορ. 1,26), ἀλλ' ἔκτοτε μετεβλήθησαν τὰ πράγματα καὶ διὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἴσχυεν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον, ὅτι δηλονότι πολλοὶ χριστιανοὶ ἦσαν σοφοὶ καὶ δυνατοὶ καὶ εὐγενεῖς. Ἀσχέτως πρὸς οἰασδήποτε θρησκευτικὰς ἢ κοινωνιολογικὰς θεωρίας ὀρεῖται τις νὰ πιστοποιήσῃ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας συνετέλεσεν ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εὐρεῖα διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων τάξεων τῆς κοινωνίας καὶ τῆς τάξεως τῶν δημοσίων ὑπάλληλων, ὅπερ εἶναι τὸ αὐτό, διότι οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι κατὰ κανόνα ἐλαμβάνοντο ἐκ τῶν συγκλητικῶν. Ἐχομεν σαφεῖς πληροφορίας, ὅτι ἐν ταῖς μεγαλητέραις χριστιανικαῖς κοινότησι πολλοὶ χριστιανοὶ διεκρίνοντο διὰ τὴν καταγωγὴν καὶ τὸν πλοῦτον αὐτῶν. Ὁ Τερτυλλιανὸς μαρτυρεῖ, ὅτι ἤδη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὑπῆρχον clarissimi viri et clarissimae feminae², ἦτοι ἐκλαμπρότατοι ἄνδρες καὶ ἐκλαμπρόταται γυναῖκες. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἔγραψεν ἰδίαν συγγραφὴν περὶ τοῦ προβλήματος «Τὶς ὁ σωζόμενος πλούσιος», ἥτις ἀναφέρεται ὄχι εἰς πλουσίους, οὔτινες μέλλουσι νὰ γίνωσι χριστιανοί, ἀλλ' εἰς ἤδη τοι-

1. A. Harnack, *Mission und Ausbreitung des Christentums*, τόμ. 2. 1915, σελ. 158 κ. ἔξ. 184 κ. ἔξ. 247 κ. ἔξ. 269 κ. ἔξ. 284 κ. ἔξ. 315 κ. ἔξ. F. Arnold, *geschichte der alten Kirche* 1919, σελ. 119.

2. Apolog. 37. Ad Scapulam, 4,5.

ούτους, καὶ ὅπερ δεικνύει, ὅτι ἐν τῷ χριστιανισμῷ ὑπῆρχε μέγας ἀριθμὸς πλουσίων, ἵνα ἐπ' αὐτῶν ἐπιστηθῆ ἡ προσοχὴ τοῦ χριστιανοῦ τούτου φιλοσόφου καὶ δι' ἰδίας ὅλης συγγραφῆς προκληθῆ τοῦ παλαιοῦ τούτου ζητήματος νέα διαπραγμάτευσις, σύμφωνος πρὸς τὰς συγχρόνους τότε συνθήκας. Διάταγμα τοῦ αὐτοκράτορος Βαλεριανοῦ ἀναφέρει, ὅτι ὑπῆρχον χριστιανοὶ «senatores et egregii viti» ¹, ἤτοι συγκλητικοὶ καὶ ἐξέχοντες ἄνδρες, ἀλλαχόθεν δὲ μαρτυρεῖται, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ διωρίζοντο χριστιανοὶ διοικηταὶ τῶν ἐπαρχιῶν ². Ἐκ τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν τάξεων κατήγοντο ἱκανοὶ τῶν χριστιανῶν ἐπισκόπων. Ὁ περιφανὴς τῆς Καρχηδόνας ἱεράρχης Κυπριανὸς ἦτο γόνος πλουσίας ἐθνικῆς οἰκογενείας. Ὁ ὑπὸ τῶν συγχρόνων αὐτοῦ μέγας ἐπικληθεὶς Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας προσέφερεν εἰς τὸν χριστιανισμὸν κατὰ τοὺς ἰδίους αὐτοῦ λόγους «ὑπαρχόντων ἀρπαγὰς, ἀξιωματῶν ἀποθέσεις, δόξης κοσμικῆς ὀλιγωρίας, ἐπαίνων ἡγεμονικῶν καὶ βουλευτικῶν καταφρονήσεις ³». Ὁ κοσμικὸς τὸν βίον καὶ τοὺς τρόπους Ἀντιοχείας Παῦλος ὁ Σαμοσατεὺς διετέλεσε δουκηνάριος τῆς περιφήμου βασιλείας τῆς Παλμύρας Ζηνοβίας ⁴ καὶ ὁ τὸν πασχάλιον κύκλον καθόρισας Ἀνατόλιος, εἶτα δὲ ἐπίσκοπος τῆς ἐν Συρίᾳ Λαοδικεῖς χρηματίσας, ὑπῆρξε διακεκριμένος πολιτικὸς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ μέλος τοῦ συμβουλίου τῆς πόλεως, συνάμα δὲ ἐκ τῶν δοκιμοτάτων φιλοσόφων καὶ μαθηματικῶν καὶ ἀστρονόμων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πολλὰ γράψας καὶ δι' οἱ συμπολίται αὐτοῦ προσεκάλεσαν νὰ ἰδρῦσῃ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σχολὴν τῆς ἀριστοτελεῖου φιλοσοφίας ⁵. Ἀλλὰ τῶν παραδειγμάτων τούτων καὶ τῶν ἄλλων ὁμοίων πολὺ μεγαλητέραν σημασίαν ἔχει βεβαίως

1. Κυπριανοῦ, ἐπιστ. 80, 1.

2. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία, Η'. 1.

3. αὐτ. ζ'. 41.

4. αὐτ. Ζ'. 30, 7 κ. ἐξ.

5. αὐτ. Ζ'. 32, 6.

τὸ γεγονός, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς διὰ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Ὠριγένης ἐτέλεσε τὴν θριαμβευτικὴν αὐτοῦ εἰσόδον εἰς τὴν σύγχρονον τότε ἐπιστήμην καὶ διὰ τῆς μορφώσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς ἐπιστημονικῆς θεολογίας ἐκερδήθησαν αἱ τάξεις τῶν μεμορφωμένων καὶ λογίων. Οὕτως εἰσῆλθον εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἔτοιμοι λόγιοι καὶ συγγραφεῖς, μεταβιάσαντες ἀπλῶς τὴν συγγραφικὴν αὐτῶν δρᾶσιν ἀπο τῆς ἐθνικῆς εἰς τὴν χριστιανικὴν φιλολογοῖαν καὶ γενόμενοι πολῦτιμοι τῶν ἄλλων διδάσκαλοι ¹.

Ἄλλὰ πρὶν ἐπέλθῃ ἡ ἀκμὴ τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος, ἔπρεπε πρότερον νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ ὑπαρξὶς καὶ ἡ εἰρηνικὴ ζωὴ τῶν χριστιανῶν καὶ εἰς τοῦτο μεγάλως συνετέλεσεν ἡ πολιτικὴ σημασία, τὴν ὁποίαν οἱ χριστιανοὶ εἶχον ἀποκτήσῃ. Δὲν ἠρκέσθησαν νὰ ὑποστῶσι τὰ μαρτύρια, ἀλλ' ἀπέναντι τῆς ἐχθρικῆς πολιτικῆς ἰσχύος ἀντέταξαν καὶ αὐτοὶ πολιτικὴν ἰσχύον. Ὅχι μόνον διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς ἐγκαρτερήσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δράσεως ἐδικαιολόγησαν καὶ διεξεδίκησαν τὴν ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει θέσιν αὐτῶν, δεῖξαντες, ὅτι ὄχι μόνον δὲν ἦσαν ἐπικίνδυνοι εἰς αὐτό, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀπαράιτητον στήριγμα αὐτοῦ. Ἡ πολιτικὴ ἰσχύς τῶν χριστιανῶν ἦτο βεβαίως ἀπόρροια τοῦ μνημονευθέντος γεγονότος, ὅτι πολλοὶ χριστιανοὶ ἀνῆκον εἰς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς καὶ πνευματικὰς τάξεις καὶ τὴν τάξιν τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, ἀλλ' ἦτο συγχρόνως ἀπόρροια καὶ ἄλλου λόγου· κατὰ τὴν ἐποχὴν δηλονότι ἐκείνην πολλοὶ χριστιανοὶ εἶχον ἀναλάβῃ ὑπηρεσίαν ἐν τοῖς ἀνακτόροις καὶ ἐν τῷ στρατῷ. Ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἀξιωματικῶν ἀρχικῶς διεκρίνοντο σαφῶς τὰ αὐλικὰ ἀξιώματα καὶ ἐνῶ τὰ πρῶτα, ὡς εἶδομεν, ἀνελάμβανον ἄνδρες ἀνήκοντες εἰς τὴν τά-

1. πρβλ. O. Bartenhewer, Patrologie, 1910, σελ. 167. Harnack, αὐτ. σελ. 30 κ' ἐξ. Charles Richet, Histoire de la Civilisation, μετάφρ. γερμ. τόμ. I. 1920, σελ. 94 κ' ἐξ.

ξιν τῶν συγκλητικῶν, τὰ δεύτερα ἀνελάμβανον αὐτοκρατορικοὶ δοῦλοι καὶ αὐτοκρατορικοὶ ἀπελεύθεροι. Ἡ συμμετοχὴ ἀρατῶν χριστιανῶν εἰς τὰ αὐλικὰ ἀξιώματα δὲν δεικνύει ἐξῆψωσιν τοῦ κοινωνικοῦ αὐτῶν ποιοῦ, ἀλλ' ἔχει σημασίαν μόνον ἐκ τῆς ἀπόψεως τῆς πολιτικῆς ἰσχύος καὶ δυνάμεως. Ἦδη ἀπὸ τῆς πρώτης μετὰ Χριστὸν ἑκατονταετηρίδος αὐτοκρατορικοὶ ἀπελεύθεροι ὡς αὐλικοὶ βαθμοῦχοι ἤσκησαν μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων καὶ κατώρθωσαν νὰ εἰσαγάγωσι διατάξεις, δι' ὧν κατέστησαν πανίσχυροὶ κρατικοὶ ὑπάλληλοι. Ἡ ἀρχικὴ αὐστηρὰ διάκρισις τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν αὐλικῶν ἀξιωμάτων εἶχεν ἀρχίσῃ νὰ ὑποχωρῇ ἄνδρες ἀνήκοντες εἰς τὴν γνωστὴν ρωμαϊκὴν τάξιν τῶν ἰππέων εἰσῆλθον εἰς τὴν αὐλικὴν ὑπηρεσίαν καὶ ἀντιστρόφως αὐτοκρατορικοὶ δοῦλοι καὶ ἀπελεύθεροι ἀπέκτησαν τίτλους εὐγενείας καὶ ἀνέλαβον πολιτικὰ ἀξιώματα. Κατὰ τὴν τρίτην ἑκατονταετηρίδα τὰ αὐλικὰ ἀξιώματα κατέστησαν ὀλονὲν σπουδαιότερα καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς ταύτην πλειστοὶ χριστιανοὶ εἶχον καταλάβῃ αὐτά. Χριστιανὸς κατορθώσας ν' ἀποκτήσῃ τὴν εὐνοίαν τοῦ αὐτοκράτορος ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ σπουδαῖος παράγων ἐν τῇ ρωμαϊκῇ πολιτείᾳ. Γνωρίζομεν ἀσφαλῶς, ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Βαλεριανοῦ μετὰ τὰ μέσα τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος ἐν τοῖς ἀνακτόροις ὑπῆρχον πολυπληθεῖς χριστιανοί, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἐτι μᾶλλον ἠύξῃθη ἐπὶ τοῦ υἱοῦ καὶ διαδόχου αὐτοῦ Γαλλιανοῦ καὶ ὅτι ἐπὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ ἡ ἐν Νικομηδείᾳ αὐλὴ αὐτοῦ κατὰ μέγα μέρος ἀπετελεῖτο ἐκ χριστιανῶν ¹. Ὁ Κυπριανὸς μεταδίδει ἡμῖν τὴν πολύτιμον εἰδησιν, ὅτι κατὰ τὴν τρίτην ἑκατονταετηρίδα πολλοὶ χριστιανοὶ ἐπίσκοποι ἀνελάμβανον ἀξιώματα ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν ἐθνικῶν αὐτοκρατόρων ², ἀλλὰ χόθεν δὲ γνωρίζομεν, ὅτι λόγιος πρεσβύτερος

1. Εὐσεβίου, αὐτ. Ζ'. 10, 3. Η'. 1.

2. De lapsis, 6.

~~τῆς ἀντιοχειανῆς ἐκκλησίας διαφύλαξη ἐν Τύρῳ διευθυντῆς τοῦ~~
~~αὐτοκρατορικοῦ ἐργοστασίου τῆς πορφύρας ¹.~~

“Ὁν τρόπον ἡ συμμετοχὴ τῶν χριστιανῶν εἰς τὰ αὐλικὰ ἀξιώματα, οὕτω καὶ ἡ συμμετοχὴ αὐτῶν εἰς τὸν στρατὸν δὲν δεικνύει ἐξύψωσιν τοῦ κοινωνικοῦ αὐτῶν ποιοῦ, διότι ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας ἡ σύνθεσις τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ εἶχεν οὐσιωδῶς μεταβληθῆ. Οὗτος δὲν ἐσχηματίζετο πλέον κατὰ τὰς ἐκάστοτε παρουσιαζομένας ἀνάγκας ἐκ ρωμαίων πολιτῶν καὶ δὴ τῶν ἐχόντων τὰ μέσα νὰ ἐξοπλίσωσιν αὐτοὶ ἑαυτούς, ἀλλὰ κατέστη διαρκῆς καὶ μόνιμος πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἀπειλουμένων ὀρίων τοῦ κράτους. Τῆς στρατιωτικῆς ταύτης ὑπηρεσίας εἶχον μάλιστα ἐξαιρεθῆ οἱ κάτοικοι τῆς Ἰταλίας, οἱ δὲ νέοι στρατοὶ ἀπληρῆζοντο ἐξ ἀνδρῶν τῶν πέραν αὐτῆς ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν, ἀνδρῶν πτωχῶν, οἵτινες καθίστων τὸ πολεμεῖν ἐπάγγελμα, ἀναλαμβάνοντες στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν ἐναντι μισθοῦ καὶ ὠρισμένης μακροχρονίου περιόδου ². Ὁ χριστιανισμὸς λίαν ἐνωρὶς εὔρεν εἴσοδον εἰς τὸν στρατὸν τοῦτον. Ἡδὴ τέλη τῆς δευτέρας ἑκατονταετηρίδος ὁ γνωστός ἐθνικός συγγραφεὺς Κέλσος ἀναφέρει χριστιανούς ἱεραποστόλους δρῶντας ἐν τοῖς στρατοπέδοις ³. Οὕτω στρατιωτικοὶ ἐγένοντο χριστιανοί, ἀλλὰ καὶ ἀντιθέτως χριστιανοὶ ἀνέλαβον στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν. Ἐξ ἀρκετῶν μαρτυριῶν ἐξάγεται, ὅτι ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν δὲν περιωρίζετο εἰς ὀλίγας δεκάδας ἢ ἑκατοντάδας, ἀλλ’ ἦτο πολὺ μεγαλύτερος, κατεῖχον δὲ διαφόρους στρατιωτικούς βαθμούς ἐτι δὲ καὶ ἀνωτάτους. Γνωρίζομεν ἀξιοπίστως, ὅτι κατὰ

1. Εὐσεβίου, αὐτ. Ζ'. 32. Διὰ τὴν παράγραφον ταύτην κρβλ. Andreas Bigelmair, Die Beteiligung der Christen am öffentl. Leben in vorkonst. Zeit, 1902, σελ. 125 κ. ἐξ. Hirschfeld, Die kaiserl. Verwaltungsbeamten 1905, σελ. 471 κ. ἐξ. Harnäck, αὐτ. II., 38 κ. ἐξ.

2. Weber, αὐτ. σελ. 696, 753. ch. Seignobos, Histoire de la civilisation, τόμ. I. 1917. σελ. 331. Charles Bichet, αὐτ. σελ. 65 κ. ἐξ.

3. Ὁριγένους, Κατὰ Κέλσου Ζ'. 9.

τινα διαδικασίαν χριστιανῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὁλόκληρον τὸ πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως ταχθέν στρατιωτικὸν ἀπόσπασμα ἀπετελεῖτο ἐκ χριστιανῶν ¹. Καὶ ἐπειδὴ ἀποκλείεται ἡ ὑπόθεσις, ὅτι σκοπίμως ἐξελέγησαν τοιοῦτοι στρατιῶται, ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης καταφαίνεται, πόσον ὁ χριστιανισμὸς εἶχεν εἰσχωρήσῃ εἰς τὸν στρατὸν τῆς Αἰγύπτου. Ἐχομεν ὁλόκληρον διήγησιν περὶ τῆς λεγομένης Θηβαϊκῆς λεγεῶνος, τῆς προερχομένης ἐκ τῶν Θηβῶν τῆς Αἰγύπτου, ἐν τῇ ὁποία παρίσταται αὕτη ἀποτελουμένη καθ' ὁλοκληρίαν ἐκ χριστιανῶν. Ὅσονδήποτε καὶ ἂν δυσπιστήσῃ τις εἰς τὴν διήγησιν ταύτην καὶ περιορίσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐν τῇ Θηβαϊκῇ λεγεῶνι χριστιανῶν, μένει πάλιν ἀναμφίβολον, ὅτι οἱ χριστιανοὶ στρατιῶται ἦσαν πολυπληθεῖς ἐν αὐτῇ. Ἀναφέρονται μάλιστα καὶ ὀνόματα ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν τῆς λεγεῶνος ταύτης, οἵτινες ἦσαν χριστιανοί. Περὶ τῆς Μελιτινῆς λεγεῶνος ἔχομεν εἰδήσεις, ἐξ ὧν μαθαίνομεν, ὅτι ἐν τῇ αὐτῇ ὑπῆρχε «πλήθος καὶ μέγεθος χριστιανῶν». Ὅ,τι δὲ συνέβαιnen εἰς τὰς δύο ταύτας λεγεῶνας, τὸ αὐτὸ ὑφίστατο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον καὶ εἰς τὰς ἄλλας ².

Ἡ συμμετοχὴ τῶν χριστιανῶν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν στρατὸν δὲν πρέπει νὰ ἐκτιμηθῇ ἀπὸ στρατιωτικῆς ἀπλῶς ἀπόψεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολιτικῆς. Ὁν τρόπον ἡ συμμετοχὴ αὐτῶν εἰς τὰ πολιτικὰ καὶ αὐλικὰ ἀξιώματα, οὕτω καὶ ἡ συμμετοχὴ αὐτῶν εἰς τὸν στρατὸν δι' εὐνοήτους λόγους ἐνεῖχε πολιτικὴν σημασίαν. Πόσῃν πολιτικὴν σημασίαν εἶχον ἀποκτήσῃ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οἱ χριστιανοὶ δείκνυται ἐκ τοῦ ἐπομένου ἐπεισοδίου. Ὅτε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ρώμης Φαβίου ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ νέα ἐκλογὴ ἐπισκόπου, ὁ ἐθνικὸς αὐτοκράτωρ Δέκιος ἀντέστη, εἰπὼν,

1. Ρῦσεβίου αὐτ. ζ' 41, 22 κ. ἐξ.

2. H. Gelzer, Kleine Schriften, 1907, σελ. 212 κ. ἐξ E. Preuschen, Analecta, 1909, σελ. 24. Bigelmair, αὐτ. σελ. 164 κ. ἐξ. A. Harnack, Militia Christi 1905. τοῦ αὐτοῦ, Mission und Ausbreitung, II. σελ. 47 κ. ἐξ.

ὅτι πολὺ ἀνεκτότερον θὰ ἦκουε τὴν ἀναγόρευσιν ἀντιπάλου αὐτοκράτορος ἢ τὴν ἐγκατάστασιν χριστιανοῦ ἐπίσκοπου ἐν Ρώμῃ¹. Τὸν δεύτερον ἐθεώρει ἐπικινδυνωδέστερον τοῦ πρώτου. Ἡ πολιτικὴ αὐτῆ σημασία δεικνύται ἔτι μεγαλητέρα, ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν, ὅτι οἱ χριστιανοὶ ὡς πολιτικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ὡς στρατιωτικοὶ ἦσαν πολὺ καλλίτεροι τῶν ἐθνικῶν αὐτῶν συναδέλφων. Ἐκ τῆς ἱστορίας εἶναι γνωστόν, εἰς πόσας καταχρήσεις παρεξέτρεποντο οἱ ἐθνικοὶ ὑπάλληλοι ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἀρχεται δηλονότι σχηματιζομένη ἡ ἰδιάζουσα ἐκείνη ἀντίληψις περὶ τῶν ἀποικίων καὶ τῆς ἐν αὐταῖς ἐπιτρεπομένης διαγωγῆς τῶν κατακτητῶν, ἥτις ὡς γνωστόν τοσοῦτον ἐφηρμόσθη ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις καὶ ἴσως ἔτι ἐφαρμόζεται ἐν ταῖς ἀποικίαις ἐκείναις, αἵτινες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ δεῖξωσι, πόσον ἡ μνημονευθεῖσα ἀντίληψις εἶναι ἐσφαλμένη καὶ πόσον ἐπικίνδυνος ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς. Κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν αὐτοὶ οἱ ἀνώτατοι τῶν ἐπαρχιῶν διοικηταί, οἱ ἀνθύπατοι, ἀσκοῦντες ἀπόλυτον ἐξουσίαν, προσεπάθουν νὰ συναῶσωσι, ὅσον ἠδύναντο περισσότερα. Ἐσφετερίζοντο τοὺς θησαυροὺς τῶν πόλεων ἢ τῶν ναῶν καὶ ὑπεχρέουν τοὺς πλουσίους εἰς ποικίλας συνεισφοράς. Σπουδαῖα μέσα χρηματισμοῦ ἀπετέλει ὁ στρατωνισμὸς τοῦ στρατοῦ καὶ ἡ ἐπικύρωσις τῶν θανατικῶν ποινῶν. Οἱ ἀνθύπατοι ἦσαν οἱ ἀνώτατοι στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ καὶ ἠδύναντο νὰ τοποθετήσωσι τὸν στρατόν, ὅπου ἤθελον, ἐζήτουν δὲ νὰ ἐγκαταστήσωσι αὐτὸν ἀκριβῶς ἐκεῖ, ἔνθα ἐγνώριζον, ὅτι διὰ χρημάτων θὰ ἐζητεῖτο ἡ ἀπομάκρυνσις αὐτοῦ. Οἱ ἀνθύπατοι εἶχον συγχρόνως τὴν ἀνωτάτην δικαστικὴν ἐξουσίαν καὶ ἐξ αὐτῶν ἐξηρτᾶτο ἡ εἰς θάνατον καταδίκη ἢ ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπ' αὐτῆς. Τίς δὲν ἦτο πρόθυμος, νὰ προσφέρῃ μεγάλα ποσὰ ἐν' ἀπαλλάξει ἑαυτὸν ἢ τοὺς οἰκείους αὐτοῦ ἀπὸ τῆς θανατικῆς ποινῆς; Μεγάλην πληγὴν τοῦ ἐπαρχιακοῦ λαοῦ ἀπετέλει ἡ καταβολὴ τῶν φόρων.

1. Κυπριανοῦ, ἐπιστ. M. 9. Migne PL. 3,774.

Τούτους ἠγόραζον παρὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἑταιροίαι ἰδιω-
 τῶν, συνάζουσαι παρὰ τῶν κατοίκων πλείονα βεβαίως ἢ ὅσα
 ἐδίδον, ἀλλὰ καὶ πλείονα ἢ ὅσα ἐδικαιοῦντο παρ' αὐτῶν νὰ
 λάβωσιν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἀπὸ τοῦ Καίσαρος Αὐγούστου
 ἐν τινι μέτρῳ εἶχε βελτιωθῆ ἡ κατάστασις, ἀλλ' ὀλοτελῶς
 δὲν εἶχεν ἀρθῆ. Ἄρκει νὰ ἐνθυμηθῆ τις τοὺς τελῶνας καὶ
 ἀρχιτελῶνας τῶν Εὐαγγελίων καὶ ποίαν ὑπόληψιν καὶ ποίαν
 φήμην εἶχον ἀποκτήσῃ παρὰ τῷ λαῷ. Ἐκ τοῦ παραδείγμα-
 τος ἀκριβῶς τούτου δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν, πόσον
 διάφοροι ἦσαν οἱ χριστιανοὶ ὡς πολιτικοὶ ὑπάλληλοι. Ὁν
 τρόπον ἐκ τῶν Εὐαγγελίων βλέπομεν, ὅτι πολλοὶ τῶν τελωνῶν
 τούτων διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ εἶχον γίνῃ ὀλοτελῶς ἄλλοι ἄνθρω-
 ποι, οὕτω καὶ οἱ χριστιανοὶ ἐν γένει ἀναλαμβάνοντες πολιτικά
 ἀξιώματα ἀπέφευγον τὰς μνημονευθείσας καταχρήσεις τῶν ἐθνι-
 κῶν συναδέλφων αὐτῶν. Ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία παρεῖχεν οὕτως
 εἰς τὴν ἐθνικὴν πολιτείαν ἱκανοὺς καὶ τιμίους ὑπαλλήλους. Ἐκ
 τούτου ἐν τινι μέτρῳ δύναται νὰ ἐξηγηθῆ ἡ ἐκ πρώτης ὄψεως πα-
 ράδοξος φαινομένη πληθὺς χριστιανῶν ὑπαλλήλων. Οἱ αὐτο-
 κράτορες ἐν γνώσει ἢ ἐν ἀγνοίᾳ, ὅτι οὗτοι ἦσαν χριστιανοί, προε-
 τίμων αὐτοὺς πάντων τῶν ἄλλων. Οἱ χριστιανοὶ καὶ ὡς στρατιῶ-
 ται ἦσαν πολὺ καλλίτεροι τῶν συναδέλφων αὐτῶν. Οἱ ἐθνικοὶ κατὰ
 τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπέφευγον τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, οἱ
 δὲ ἀναλαμβάνοντες αὐτὴν μισθοφόροι ἐφρόντιζον περὶ τοῦ ἰδίου
 αὐτῶν συμφέροντος μᾶλλον ἢ τοῦ συμφέροντος τοῦ κράτους, οἱ δὲ
 λιποτάκται ἦσαν πολυπληθεῖς. Οἱ χριστιανοὶ στρατιῶται διε-
 κρίνοντο τούναντιον διὰ τὴν πρόθυμον καὶ πιστὴν ἐκπλήρωσιν
 τῶν στρατιωτικῶν αὐτῶν καθηκόντων. Ὅχι μόνον οἱ χριστιανοὶ
 ὡς ἄτομα ἀτέκτησαν πολιτικὴν σημασίαν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκκλησία
 ὡς ἐνιαῖος ὀργανισμὸς ἀπέδειξε πολιτικὰς ἀρετάς. Αὕτη εἶχε
 διατηρήσῃ πολλὰ ὑγιᾶ στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ κράτους,
 προηγῆθη δ' ἐν πολλοῖς τοῦ ἀπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ ἀρξαμένου

νεωτέρου ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ προέλαθεν αὐτό. Ἡ ὑπὸ τοῦ Πολυβίου ἐν τῷ ἀρχαίῳ ρωμαϊκῷ κράτει θαυμαζομένη ἀνάμιξις τῶν πολιτευμάτων εἶχε καταλείξῃ εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν, ἀλλ' ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία εἶχε διατηρήσῃ τὴν ἀνάμιξιν ταύτην καὶ ποικιλίαν. Οὕτω τὸ δημοκρατικὸν στοιχεῖον διετήρησεν ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν ἐπισκόπων, οἵτινες ἐξελέγοντο ψήφῳ συμπάσης τῆς ἀδελφότητος¹), τὸ ἀριστοκρατικὸν στοιχεῖον διετήρησεν ἐν τῷ ἀρχαίῳ συμβουλίῳ τῶν πρεσβυτέρων, τὴν ἰδέαν τοῦ ἑνὸς ἄρχοντος ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἐπισκόπου ἐκάστης χριστιανικῆς κοινότητος καὶ τὴν ἰδέαν τῆς οἰκουμενικότητος ἐν τῇ κοινῇ πάντων τῶν ἐπισκόπων γνώμῃ. Μόλις ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ, τέλη τῆς τρίτης καὶ ἀρχὰς τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος, διὰ συμκρύνσεως τῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν καὶ εἰσαγωγῆς εὐρυτέρων διαίρέσεων εἰς διοικήσεις καὶ ὑπαρχίας διωργανώθη τὸ νεώτερον ρωμαϊκὸν κράτος ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω εἰς ὄλον ἐν εὐρυτέρας διοικητικᾷ περιφερείᾳ, ἀλλ' ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία πρὸ πολλοῦ εἶχεν εἰς τοῦτο προηγηθῆ διὰ τῆς διοργανώσεως αὐτῆς εἰς μητροπόλεις καὶ ἐξαρχίας. Μόλις τῷ 364 ὁ αὐτοκράτωρ Βαλεντινιανὸς ὁ Α' διώρισεν *defensores plebis*, ἤτοι ὑπερασπιστὰς τοῦ λαοῦ, πρὸς τόνωσιν τῶν ἐπὶ μέρους κοινοτήτων, ἀλλ' ὅστις ἀνῆκεν εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν πρὸ πολλοῦ ἐκέκτητο ἐν μέσῳ τοῦ ἐχθρικῶς διακειμένου ἐθνικοῦ κόσμου τὸν ἑαυτοῦ ὑπερασπιστὴν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἐπισκόπου. Τὸ νέον ρωμαϊκὸν κράτος διὰ τῆς νομοθεσίας αὐτοῦ ἐπενέβη ἄνευ φειδοῦς εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ εἶχε κάμῃ ἤδη πρότερον ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία².

Ἡ πολιτικὴ σημασία τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς στάσεως, ἣν οἱ χριστιανοὶ ἐτήρησαν ἐν γένει

1. Κυπριανοῦ, ἐπιστ. 68.

2. Weber, αὐτ. 753. *Seignobos*, αὐτ. 285 κ. ἔξ. 378 κ. ἔξ. W. Miller, οἱ Ρωμαῖοι ἐν Ἑλλάδι 1924, σέλ. 30. Arnold, αὐτ. σελ. 137 καὶ 138.

ἀπέναντι τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους. Οὗτοι ὑπῆρξαν οἱ κυριώτεροι φορεῖς τῆς ἰδέας τῆς ἐνότητος αὐτοῦ καὶ οἱ σπουδαιότεροι ὑποστηρικταὶ αὐτῆς. Τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος οὐδαμοῦ καὶ ἐν οὐδενὶ τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ ἠδυνήθη νὰ γεννήσῃ συναισθήματα, δυνάμενα νὰ παραβληθῶσι πρὸς τὰ ἐθνικὰ καὶ πατριωτικὰ συναισθήματα τῶν νεωτέρων χρόνων καὶ τῶν χρόνων ἡμῶν. Ἄν κατὰ τὴν ῥωμαϊκὴν ἐποχὴν ἐγένετο λόγος περὶ πατριωτισμοῦ, οὗτος οὐδὲν ἄλλο ἐσήμαινεν, εἰ μὴ τὸν πατριωτισμὸν ἐκεῖνον, ὅστις συγκεντροῦται εἰς τὴν γενέθλιον πόλιν καὶ τὴν γενέθλιον ἐπαρχίαν ἐκάστου. Ὁ τοπικὸς οὗτος πατριωτισμὸς παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς ἦτο βαθὺς καὶ μέγας, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπῆλθεν οὐσιώδης μεταβολή. Ἀναφέρομεν τὸ παράδειγμα τῶν κατοίκων τῆς Βορείου Ἀφρικῆς, ὅ,τι δ' ἐκεῖ σηνέβη, τὸ αὐτὸ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συνέβη καὶ ἀλλαχοῦ, ἂν δὲ ὑπῆρχον καὶ ἐξαιρέσεις, αὗται δὲν ἠδύναντο ν' ἀλλοιώσωσι τὴν γενικὴν κατάστασιν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους. Ἐκ τῶν συγχρόνων τότε ἱστορικῶν γνωρίζομεν ὅτι ἐν τῇ Βορείῳ Ἀφρικῇ ἀπὸ τῆς αὐτοκρατορίας Ἀλεξάνδρου τοῦ Σευήρου, ἦτοι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ὁ χριστιανισμὸς εἶχε μεγάλως διαδοθῆ ἐν αὐτῇ, ὁ τοπικὸς πατριωτισμὸς ἤρχισε βαθμηδὸν νὰ ὑποχωρῇ. Οἱ μετὰ τῆς γενεθλίου πόλεως καὶ τῆς γενεθλίου ἐπαρχίας δεσμοὶ ἐχαλαρώθησαν καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῶν ἀπέφευγον τὰ ἀρχαῖα τοπικὰ ἀξιώματα καὶ τὰς ἀρχαίας ἐπιτοπίους τιμὰς, ἅτινα ἄλλοτε τόσοσιν ἠγαπῶντο καὶ ἐπεζητοῦντο καὶ τὰ ὁποῖα νῦν εἶχον καταστῆ βάρη ἐπαχθῆ. Ἐφεύρισκον χιλίους τρόπους ἵν' ἀπαλλαγῶσιν αὐτῶν ἠγόραζον π. χ. ἐπισήμους τίτλους, περιεβάλλοντο ψευδῆ ἀξιώματα, μόνον καὶ μόνον ἵν' ἀποφύγῃ τὰ ἐπαρχιακὰ καὶ ἐπιτόπια. Οἱ μὴ δυνάμενοι νὰ ἐπιτύχωσι ταῦτα προετίμων νὰ γίνωσι στρατιωτικοὶ ἢ ἱερεῖς ἢ προσεπάθουν νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν μεγάλην κρατικὴν διοίκησιν. Ἡ περὶ τῆς ὁ λόγος μεταβολὴ καὶ αἱ μνημονευθεῖσαι τραχεῖαι ἐκδηλώσεις αὐτῆς ἔχουσι βεβαίως

καὶ ἄλλα σπουδαῖα αἷτια, ἀλλ' ἐπειτα ἐνίσχυσαν, ὅτι τὸ νέον τοῦ χριστιανισμοῦ πνεῦμα εἶχεν ἀρχίσῃ καὶ προαγάγῃ. Πρὸς κατανόησιν τούτων ἀρκεῖ νὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν θεμελιώδη τινὰ διαφορὰν κατὰ τὰς ἀρχαίας ἀντιλήψεις ἐκάστου θεοῦ ἦσαν κυρίως ἐκεῖνοι, οἵτινες κατώκουν τὴν οἰκίαν καὶ τὴν γενέθλιον αὐτοῦ πόλιν, ὁ δ' ἐγκαταλείπων τὴν πατρίδα, ἀφινεν ὀπισθὲν τοῦ τοῦς θεοῦς αὐτοῦ καὶ οὐδαμοῦ πλέον ἐβλεπε θρησκείαν δυναμένην νὰ παρηγορήσῃ καὶ προστατεύσῃ αὐτόν. "Οἱ αἱ ἀντιλήψεις αὗται ἦσαν ἐκ τῶν προτέρων ξέναι διὰ τοὺς χριστιανούς. Δι' αὐτούς ἡ ἰδιαιτέρα πατρὶς ἀπέβαλε τὴν ἰδιαίχουσαν αὐτῆς σημασίαν καὶ εὐρύτεροι ὀρίζοντες ἠνοίγησαν ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν. Οὕτως διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπερενικήθη ὁ τοπικός πατριωτισμός καὶ ὑπερίσχυσε ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητος τοῦ κράτους¹. Ἡ πρὸς τὴν ἐνότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἀφοσίωσις τῶν χριστιανῶν κατεφάνη πρὸ πάντων ἐν κρίσιμοις στιγμαῖς, καθ' ἃς ἡ ἐνότης αὕτη διέτρεχε τὸν ἐσχατον κίνδυνον. Ἡ Αἴγυπτος ἀνέκαθεν εὐρίσκετο ἐν χαλαρᾷ μετὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους συνδέσει, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ στρατηγός Μακριᾶνος ἀπέσπασεν αὐτὴν ἐπὶ τι διάστημα ὀλοτελῶς, ἀνακηρύξας ἑαυτὸν αὐτοκράτορα. Τίς ἦτο ἀπέναντι τοῦ πραξικοπήματος τούτου ἡ στάσις τῶν χριστιανῶν; Πάντες ἐμειναν νομιμόφρονες Ρωμαῖοι. Ὁ Ἀλεξανδρείας Διονύσιος κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο διετήρησε τὴν ἐπικοινωνίαν ὀχι μόνον μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. "Εν τινι ἐπιστολῇ αὐτοῦ ἐφεξε τὸν σφετεριστὴν Μακριᾶνον, ὅτι «οὐδὲν εὐλογον, οὐδὲ καθολικὸν ἐφρόνησεν»², τὴν δὲ ἦτταν καὶ καταστροφὴν αὐτοῦ ἐχαιρέτησε διὰ πανηγυρικῶν λόγων. «Ἐφάνη πάλιν ἐπανατείλας ὁ ἥλιος, ἔγραψε, καὶ οἶον ἀποθεμένη τὸ γῆρας ἡ βασι-

1. Fustel de Coulanges, La cité antique, 1895, I. III, c. XIII. Leclercq, L' Afrique chrétienne I. 1904. σελ. 301-304. 306. 308 κ. ἔξ.

2. Εὐσεβίου, αὐτ. Ζ'. 10,5.

λεία ἀκμαιώτερον νῦν ἐπανθεῖ¹». Ἡ χαρὰ αὐτῆ τοῦ Διονυσίου δὲν προήρχετο ἀπλῶς ἐκ τῆς σκέψεως, ὅτι ὁ μὲν Ῥωμαῖος αὐτοκράτωρ Γαλλικὸς διέκειτο συμπαθῶς πρὸς τοὺς χριστιανούς, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ σφετεριστὴς Μακριαῖνος ἦτο ἐχθρὸς αὐτῶν, ἀλλ' ὡς ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ δεικνύται, παρὰ τῷ χριστιανῷ τοῦ τῆς ἐπαρχίας ἦτο τοσοῦτον ἀνεπτυγμένον τὸ συναίσθημα τῆς κρατικῆς ἐνότητος, ὥστε τὴν πτώσιν τοῦ στασιαστοῦ ἠσθάνθη καὶ ἐχαιρέτησεν ὡς ἀναγέννησιν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἡ ὑπερνίκησις τοιοῦτων στασιαστικῶν τάσεων θὰ συνέτεινεν ἀναμφιβόλως εἰς τὴν μείζονα ἐνίσχυσιν τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως. Ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς Ἀλεξανδρεὺς Ἀνατόλιος, ὁ μετὰ ταῦτα ἐπίσκοπος τῆς ἐν Συρίᾳ Λαοδικείας, ἔδειξε τὰ φιλωρωμαϊκὰ αὐτοῦ αἰσθήματα κατὰ τινὰ στάσιν τῶν Ἀλεξανδρέων. Οὗτοι εἶχον διαιρεθῆ εἰς δύο ἀντιμετώπους μερίδας, εἰς τοὺς φίλους τῶν Ῥωμαίων, οἵτινες συνεμάχουν καὶ συνέπραττον μετ' αὐτῶν, καὶ εἰς τοὺς ἐχθρούς, οἵτινες ἐπολιορκήθησαν εἰς τὸ ὀχυρωθὲν διαμέρισμα τῆς μεγαλοπόλεως ἐκείνης. Οὗτοι καίτοι ἐστερήθησαν τροφῶν, ἐξηκολούθουν ἀνθιστάμενοι καὶ οὐδόλως ἠθελον ν' ἀκούσωσι περὶ συνθηκολογήσεως μετὰ τῶν Ῥωμαίων. Ὁ Ἀνατόλιος εὐρισχόμενος μεταξὺ τῶν πολιορκουμένων εἶχεν ἄλλα φρονήματα. Βεβαίως εἰς τοῦτο συνετέλεσαν τὰ μνημονευθέντα πολλαπλᾶ δεινὰ, ἀλλὰ πάντως τοὺς Ῥωμαίους δὲν ἐθεώρει, ὡς ἐκεῖνοι, τὸ χεῖριστον ἐξ αὐτῶν καὶ διὰ τοῦτο διηκούλυε καὶ ἐπέσπευσε τὴν καταστολὴν τῆς στάσεως καὶ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου². Ὅτε ἕνεκα τοῦ ἀτυχήματος τοῦ αὐτοκράτορος Βαλεριανοῦ καὶ τῆς ἀδρανεῖας τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Γαλλικανοῦ ἡ Ἀντιόχεια καὶ ἡ Ταρσός κατέστησαν περικαί, οἱ χριστιανοὶ τῶν μερῶν ἐκείνων ἐξηκολούθουν νὰ διάκειν-

1. Αὐτ. Ζ'. 23, 3.

2. Εἰσεβίου, αὐτ. Ζ', 32, 6 κ. ἐξ.

ται συμπαθῶς πρὸς τοὺς Ῥωμαίους καὶ παρὰ τὸν Ὀρόνταν ποταμὸν ἐπεκράτει ἡ χριστιανικὴ φιλορωμαϊκὴ μερίς. Ὅτι τέλος ὁ ἐξοχώτερος τῶν Ῥωμαίων στρατηγῶν Μάρκος Πόστουμος ἔλαβεν ἀφορμὴν ν' ἀποσπάσῃ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους τὴν Γαλλίαν καὶ Ἰσπανίαν καὶ ν' ἀναγορευθῇ αὐτοκράτωρ, οἱ χριστιανοὶ ἐτήρησαν νομιμόφρονα στάσιν. Ἡ πρώτη γνωστὴ πρὸς τὸν Ῥώμης ἐκκλησις προέρχεται ἐκ τῆς Ἰσπανίας καὶ οἱ χριστιανοὶ αὐτῆς οὐδέποτε ἐλησμόνησαν, ὅτι ἦσαν Ῥωμαῖοι ¹.

Οὕτως ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία κατέστη φορεὺς τῆς ἰδέας τῆς ἐνότητος τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους καὶ τοῦ κοινοῦ συναισθήματος τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἄλλ' ἐκτὸς τῆς πολιτικῆς σημασίας, ἣν ἀπέκτησεν, ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία παρέσχεν ἀξίας λόγου κοινωνικὰς ὑπηρεσίας, αἵτινες ἀποτελοῦσιν ἄλλην προϋπόθεσιν τῆς ἀκμῆς αὐτῆς. Ἴν' ἀντιληφθῇ τις τὰς κοινωνικὰς ταύτας ὑπηρεσίας, πρέπει νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὴν σύγχρονον τότε κατάστασιν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους καὶ δὴ τὴν οἰκονομικὴν αὐτοῦ κατὰπτωσιν, τὰ αἷτια καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς. Τὸ Ῥωμαϊκὸν κράτος κατὰ τὰ μέσα τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος ἠπειλείτο πανταχόθεν ὑπὸ πολλῶν καὶ ποικίλων κινδύνων. Ἐξ ἀνατολῶν, ἐκ βορρᾶ καὶ ἐκ νότου ἄρχονται αἱ εἰσβολαὶ τῶν βαρβάρων, ὁ δὲ πόλεμος, ἡ πανώλης καὶ ἡ ἀφορία ἐπέφερον μεγάλας καταστροφάς. Ὁ Κυπριανὸς κατὰ τὸ ἔτος 253 λέγει τὰ ἐπόμενα χαρακτηριστικά: «τὸν χειμῶνα δὲν πίπτει πλέον βροχὴ ἀρκετὴ διὰ τὴν βλάστησιν τῶν εἰς τὴν γῆν σπαρέντων, τὸ θέρος αἱ ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου δὲν εἶναι ἀρκούντως θερμαὶ διὰ τὴν ὠρίμανσιν τῶν σπαρτῶν, τὸ ἔαρ ἡ ἐξοχὴ δὲν εἶναι γελώεσσα καὶ τὸ φθινόπωρον τὰ δένδρα δὲν εἶναι κατάφορτα καρπῶν ὡς ἄλλοτε» ². Ἔνεκα τῶν λόγων τούτων ἐπῆλθε μεγάλη οἰκονομικὴ καχεξία καὶ ἔνδεια. Ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ φυλὴ ἤραιοῦτο ἔνεκα τῆς αὐξή-

1. L. Homo, αὐτ. Arnold, αὐτ. σελ. 119 κ' εἰς.

2. Ad Demetrianum, 3.

σεως τῶν θανάτων, τῆς ἐλαττώσεως τῶν γεννήσεων, τῆς ἀποφυγῆς τοῦ γάμου, τῶν ἐκθέτων παιδίων, τοῦ πλεονασμοῦ τῶν γυναικῶν ὑπὲρ τοὺς ἀνδρας, τῆς γυναικειᾶς καὶ ἀνδρικῆς μαστροπειᾶς, παντός εἶδους ψυχικῆς καταπτώσεως. Ἐπεκράτησεν ἀφενὸς ἀποστροφή πρὸς τὴν ἐργασίαν καὶ ἔλλειψις θάρρους, ἀφ' ἑτέρου ἀγροικία καὶ ἰδιοτέλεια. Ἐλείφεν ἢ πρὸς ἀλλήλους ἐμπιστοσύνη καὶ τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφαλείας, ἔλειφεν ἢ αὐτοπεποίθησις καὶ ἢ εἰς τὸ μέλλον ἐλπίς, ἐπεκράτησεν ἀπογοήτευσις καὶ ἀπόγνωσις. Τὴν οικονομικὴν καὶ γενικὴν ταύτην κατάπτωσιν πῶς ἐσκέφθησαν οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ἢ ἀντιμετωπίσωσιν; Ἐλάμβανον μέτρα, ἅτινα ὁμῶς ἐδεικνύοντο ἀνεπαρκῆ ἢ ἔφερον τὸ ἀντίθετον ἀκριδῶς ἀποτέλεσμα. Οὕτω μετὰ βιαίων καὶ σκληρῶν τρόπων ἐπέβαλλον καταναγκαστικὴν ἐργασίαν, ὅπερ ὄχι μόνον δὲν ἐβελτίωσε τὴν κατάστασιν, ἀλλὰ καὶ ἐχειροτέρευσε αὐτήν. Ἐκοπτον διαρκῶς νέα νομίσματα ἐκ πάσης ὕλης καὶ εἰς πᾶσαν περίστασιν, χωρὶς ὁμῶς διὰ τοῦτου νὰ ἐπέρχηται βελτίωσις τῆς καταστάσεως. Ὁ Διοκλητιανὸς ἐσκέφθη καὶ ἕτερόν τι· ὄρισε διατίμησιν τῶν ἐμπορευμάτων καὶ ἐπέβαλεν εἰς τοὺς ἐμπόρους ὑποχρεωτικὴν πώλησιν. Ἀλλὰ ποῖον ἦτο τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μέτρου τούτου; Περὶ τούτου πληροφορεῖ ἡμᾶς ὁ Λακτάντιος, λέγων· «*vec venale quidquam metu apparebat et caritas multo deterius exarsit*»¹, τ. ἔ. οἱ ἔμποροι ἐκ φόβου ἀπέκρυπτον τὰ ἐμπορεύματα καὶ αἰ τιμαὶ αὐτῶν ἔτι μᾶλλον ὑψοῦντο. Ἀπέναντι τῆς καταστάσεως ταύτης ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία μόνη ἠδυνήθη νὰ φέρῃ ἀντίρροπον. Ἐνίσχυσε τὴν αὐτοπεποίθησιν καὶ τὴν θέλησιν, ἐνέπνευσε θάρρος καὶ ἐλπίδα εἰς τὸ μέλλον, ἐξήγειρε τὴν πρὸς τὴν ἐργασίαν ὀρεξίν. Ἐκ τῶν καιρικῶν τότε συνθηκῶν ἐξηγεῖται, διατι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐν πλείστοις χριστιανικαῖς συγγραφαῖς ἐτονίζετο τόσον πολὺ ἡ σημασία καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἐργασίας. Συγγραφή προερχομένη ἐκ τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος καὶ φέρουσα

1. De mortibus persecutorum, 7, 6.

τῆν ἐπιγραφὴν « Ἀποστολικὴ Διδασκαλία » περιέχει τὴν προτροπὴν « προσεύχου καὶ ἐργάζου » καὶ σχηματίζει τις τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι αἱ δύο αὗται λέξεις προϋβάλλοντο ὡς τὸ σύνολον τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ συγγραφὴ αὕτη τονίζει τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπισταμένης καὶ ἐνδελεχοῦς ἐργασίας καὶ χαρακτηρίζει τὴν ἀεργίαν ὡς ἀναφέρετον ὄνειδος¹. Αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαί, προερχόμεναι ἐκ τῆς αὐτῆς ἑκατονταετηρίδος παρέχουσι ὁμοίαν συμβουλάν· « ἐν πάσαις ταῖς ἀνάγκαις ἀκόκως λειτουργεῖν σπουδάζετε... ὅπως ἐν παντὶ χρόνῳ ὑμῶν ἦτε ἐπαρκοῦντες καὶ ἑαυτοῖς καὶ τοῖς πενομένοις, πρὸς τὸ μὴ ἐπιβαρεῖν τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν »². Διὰ τῆς φιλεργίας οἱ χριστιανοὶ καὶ ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία ἠδυνήθησαν νὰ γίνωσι κάτοχοι πλειόνων χρηματικῶν μέσων ἢ οἱ ἄλλοι. Μόνη ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης τῷ 252 συνετήρησε καὶ περιέβαλεν ὑπὲρ τὰς χιλιάς πεντακοσίας χήρας καὶ ἄλλους ἐνδεεῖς, ἡ δὲ φιλόθρωπος αὐτῆς δράσις ἐπεξετάθη μέχρι τῆς Συρίας καὶ τῆς Ἀραβίας³. Ἡ ἐκκλησία τῆς Καρχηδόνας συνέλεξε μεγάλα ποσὰ πρὸς ἐξαγορὰν αἰχμαλώτων καὶ τῷ 280 ἀναφαίνονται τὰ πρῶτα φιλόθρωπικὰ καταστήματα τῶν χριστιανῶν. Ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία δὲν ἠδυνήθη βεβαίως νὰ πράξῃ τὸ πᾶν καὶ μεταβάλλῃ ἐξ ὀλοκλήρου τὴν κατάστασιν, ἀλλ' ἀρκεῖ, ὅτι ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ἄλλας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δυνάμεις ἐφάνη ὑπερτέρα αὐτῶν καὶ ἀξία θαυμασμοῦ. Ἐδείχθη δύναμις, εἰς ἣν ἀνῆκεν ἡ νίκη καὶ τὸ μέλλον⁴.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος εἰς τὰς μνημονευθείσας προϋποθέσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκμῆς προστίθεται καὶ ἡ τελευταία· ἡ αὐτοκρατορικὴ δηλονότι ἐξουσία κηρύσ-

1. 12, 13.

2. βιβλ. 2, 63.

3. Εὐσεβίου, αὐτ. ζ'. 43, 11. Ζ'. 5, 2.

4. Weber, αὐτ. I. 724 κ. ἔξ. 727 κ. ἔξ. 754 κ. ἔξ. Charles Richet, αὐτ. σελ. 96 κ. ἔξ. O. Seeck, Geschichte des Untergangs d. ant. Welt, τόμ. I. 1921, σελ. 191 κ. ἔξ. Legercq, αὐτ. σελ. 304 κ. ἔξ. Arnold, αὐτ. σελ. 136 κ. ἔξ.

σεται ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ. Τίς δὲν θὰ ἐχρησιμοποίει ὑπὲρ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν ζωτικότητα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας; Ἐν τούτοις τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρχον τόσαι προκαταλήψεις καὶ τόσα ἐμπόδια πρὸς τοῦτο, ὥστε ἦτο ἀπαραίτητος ἡ μεγαλοφυΐα, ὁ χαρακτήρ καὶ ἡ πρὸς τὸν χριστιανισμόν κλίσις τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορος, ἐν ἁρθῶσι πάντα ταῦτα ἐκ τοῦ μέσου. Σήμερον ἡ μεταβολὴ ἐκείνη φαίνεται ἡμῖν τόσον φυσικὴ καὶ τόσον λογικὴ, ἀλλ' εἰς τοὺς συγχρόνους τότε ἀνθρώπους ἐφάνη ὡς ἀπρόοπτον καὶ ἀπίστευτον ὄνειρον. Αὕτη ἀκριβῶς εἶναι ἡ τύχη ὅλων τῶν μεγάλων ἀληθειῶν καὶ τῶν μεγάλων ἀναλαύψεων· παρουσιάζονται κατ' ἀρχὰς εἰς τὸν κόσμον ὡς θαύματα, ἀλλὰ καθίστανται μετ' ὀλίγον συνήθη καὶ κοινὰ πράγματα. Ὅτε ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία ἐκηρύχθη ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ τύχη τοῦ ἔθνισμοῦ ἐκρίθη καὶ ἔκτοτε ὑποχωρεῖ βραδέως ἐκ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Ἡ κατὰ τὴν τετάρτην ἑκατονταετηρίδα ἀκμὴ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας προϋποθέτει ἐν ἀρκετῶ μέρει τὴν ὑποχώρησιν ταύτην. Ἡ ὑποχώρησις τοῦ ἔθνισμοῦ δὲν ἐγένετο ἀνευ ἀντιδράσεως, ἀλλ' εἶναι ἀξιὸν παρατηρήσεως, ὅτι ἡ ἀντίδρασις αὕτη ἦτο διάφορος ἐν ταῖς πόλεσι καὶ διάφορος ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ. Σχεδὸν πανταχοῦ διαπιστοῦται τὸ γεγονός, ὅτι ἐν ταῖς μεγαλητέραις πόλεσιν ἐλαχίστη ἦτο ἡ πάλη τῶν δύο θρησκευτῶν καὶ ὅτι ἡ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας θρησκείας εἰς τὴν νέαν μετάβασις ἐγένετο σχεδὸν ἀθροῦβως. Τὰ ἐξοχώτερα παραδείγματα παρέχουσιν ἡ Ἀντιόχεια καὶ ἡ Ρώμη. Ἐν Ἀντιοχείᾳ ἡ ἀρχαία θρησκεία ἐξηφανίσθη, πιθανῶς χωρὶς νὰ λάβῃ ποτὲ χώραν σοβαροῦ ἀγῶν. Ἐν Ρώμῃ προὐκλήθησαν μὲν ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν κινήματά τινα, ἀλλὰ μόνον ἐν στενῶ κύκλῳ καὶ ἦσαν τόσον μικρᾶς ἐντάσεως, ὥστε ἀμέσως κατεστάλησαν. Τὰ σχετικὰ ἐπεισόδια, ἅτινα ἐκεῖ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Γρατιανοῦ κατ' αὐτὸν ἔλαβον χώραν, δὲν ἦσαν τοιαῦτα, ὥστε νὰ ἐπιφέρωσι κλονισμόν, διεδραματίσθησαν μάλιστα οὐσιωδῶς μόνον

ἐν ταῖς ἀνωτέροις κοινωνικοῖς κύκλοις, ἐνῶ ὁ λαὸς ἔμεινεν ἀμέτοχος καὶ ἴσατο ἀπλοῦς θεατῆς. Ἡ Καρχηδῶν εἶδε μόνον ἀσημάντους ταραχάς. Ἡ Νικομήδεια, ἡ Σμύρνη, ἡ Ἐφεσός, ἡ Μίλητος καὶ ἄλλαι περιφανεῖς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας οὐδεμίαν ἀναμφιβόλως σπουδαίαν ταραχὴν ἐδοκίμασαν, διότι ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται, πῶς ἐκ τῶν συγχρόνων πολυπληθῶν καὶ ποικίλων συγγραφῶν οὐδεμίαν σχετικὴν εἰδησίην ἔχομεν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν χρυσῶν Ἀθηνῶν. Βεβαίως ἐν αὐταῖς ἡ ἀρχαία πίστις διετηρήθη μακρότερον ἢ ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν περὶ ἰσχυρῶν ἀντιδράσεων ἐκ μέρους τῶν ἐθνικῶν. Ἐξαιρέσειν ἀποτελεῖ μόνον ἡ Ἀλεξάνδρεια. Ἐκεῖ οἱ δύο ἀντίπαλοι ἐμετρήθησαν πρὸς ἀλλήλους εἰς ἀληθεῖς μάχας ἐν ταῖς ὁδοῖς. Ἡ διαφορὰ τῆς μεγαλοπόλεως ταύτης ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄλλας ἐξηγεῖται κυρίως ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῶν κατοίκων αὐτῆς, οἵτινες ἦσαν εὐερέθιστοι καὶ ἀμετροὶ εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτῶν. Ἄν οἱ Ἀντιοχεῖς περιωρίζοντο συνήθως εἰς χλευαστικoὺς λόγους, ὁ Ἀλεξανδρινὸς βῆλος εἰς τὴν ἐλαχίστην ἀφορμὴν ἤρπαζε λίθους καὶ ῥόπαλα καὶ ὁ ἐλάχιστος σπινθὴρ ἤρκει νὰ προκαλέσῃ ὄχλαγωγίαν¹. Εἰς τὴν σειρὰν τῶν μεγαλοπόλεων τούτων ὅπως ἰδιόζουσαν θέσιν κατέχει ἡ Κωνσταντινούπολις. Αὕτη καὶ πρότερον μὲν ὑπὸ τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ὄνομα Βυζάντιον ἦτο πόλις σημαντικὴ, ἀλλ' αὕτη ἐγένετο συγχρόνως μεγαλόπολις καὶ χριστιανικὴ, ἀφότου κατέστη πρωτεύουσα τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Πάντως καὶ ἐνταῦθα οὐδεμία ἀντίδρασις ἐκ μέρους τῶν ἐθνικῶν παρουσιάσθη. Πανταχόθεν συνέρρευσαν κάτοικοι εἰς τὴν νέαν πρωτεύουσαν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον βεβαίως καὶ ἔθνη, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι αὐτῶν ἀνήκον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν². Ἀντιθέτως πρὸς τὰς μεγαλητέρας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους

1. V. Schultze Geschichte d. Untergangs d. griech. rom. Welt, τόμ. II 1892, σελ. 327 κ. ἔξ.

2. Th. Mommsen. Röm. Geschichte, τόμ. II σελ. 583.

3. Schultze, αὐτ. σελ. 284. 288.

πόλεις ἢ ὑπαίθρου χώρα μόνον θραδῆως ἠδυνήθη νὰ ἐκχριστιανισθῆ. Τοῦτο ὀφείλεται βεβαίως καὶ εἰς τὴν συντηρητικότητα τῶν κατοίκων αὐτῆς, διότι πανταχοῦ καὶ πάντοτε οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων εἶναι προοδευτικώτεροι καὶ προθυμότεροι εἰς μεταβολάς, ἐνῶ οἱ χωρικοὶ ὑστεροῦσιν, ἀλλ' ἐν τῇ προκειμένη περιπτώσει συνέβαινε καὶ ἕτερόν τι. Ἐν ταῖς πόλεσιν ἐπεκράτει ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ θρησκεία, ἐνῶ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρα διετηροῦντο πολλαχοῦ ἐπιτόπια ἔθνηκα θρησκευάματα, εἶναι δὲ ἄξιον πολλῆς προσοχῆς, ὅτι ὁσάκις ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εὐρέθη ἀντιμέτωπος πρὸς τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν θρησκείαν μόνον κατ' ἐξαιρέσειν προσέκοψεν εἰς ἰσχυρὰν ἀντίδρασιν, ἐνῶ τὰ ἐπιτόπια θρησκευάματα τῆς ὑπαίθρου χώρας ἐδείχθησαν ἰσχυρότερα καὶ παρέσχον μεγαλητέραν ἀντίστασιν. Οὕτως οἱ κάτοικοι τῆς μέσης καὶ βορείου Γαλλίας βαθμηδὸν μόνον ὑπεχώρησαν εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἐνῶ οἱ τῆς νοτίου Γαλλίας, οἵτινες περισσότερο εἶχον ἀποδεχθῆ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν πολιτισμόν καὶ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν θρησκείαν ταχέως ὑπέκυψαν. Τὴν μακροτέραν καὶ ἐμπαθεστέραν ἀντίστασιν παρέσχον αἱ σημιτικαὶ θρησκείαι. Οὕτως εἰς τὴν ὑπαίθρου χώραν τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Συρίας διετηροῦντο ἀκόμη ἀκμαῖαι σημιτικαὶ λατρεῖαι, οὐδαμοῦ δὲ ἄλλοῦ ἕνεκα τούτου αἱ συγκρούσεις τῶν δύο θρησκειῶν ἦσαν σφοδρότεραι καὶ αἱματηρότεραι¹. Ἀλλ' ὁσηνδήποτε ἀντίδρασιν καὶ ἂν προέβαλεν ἡ ἀρχαία θρησκεία, τέλη τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος δύναται νὰ θεωρηθῆ αὕτη κατ' οὐσίαν ἐξαφανισθεῖσα, ὅ,τι δὲ ἀκόμη ἐξ αὐτῆς ὑπελείπετο, ἦσαν πλέον ἀπλᾶ καὶ ἀσήμαντα λείψανα. Οὕτως οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ ἀπῆλθον ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. Εἶχον ἀναμφιδόλως τὸ πᾶν αἰγλην οὐρανοῦ ὠραιότητος, αἰώνιαν νεότητα, ἀδιατάρακτον εὐθυμίαν, ἀλλὰ δὲν ἦσαν εὐτυχεῖς, διότι δὲν ἦσαν ἀγαθοί. Ἦσαν μόνον ἰδανικά τοῦ ὠραίου καὶ δχι

1. Schultze, αὐτ. σελ. 331 κ. ἐξ.

~~ἦθμαί δυνάμεις. Δὲν ἦσαν ἀγαθοὶ καὶ κατ' ἀνάγκην κατεστρά-~~
 φησαν ¹. Ἀλλὰ μετ' αὐτῶν δὲν ἀπωλέσθη ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς
 πολιτισμὸς. Κληρονομηθεὶς εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον καὶ
 ὑπ' αὐτοῦ συμπληρωθεὶς διεσώθη εἰς τοὺς ἐπερχομένους αἰῶνας,
 ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁποίων ἴσταται ὁ τέταρτος αἰὼν, τῆς χριστια-
 νικῆς ἐκκλησίας ἡ χρυσοῦ καὶ λαμπρᾶ ἐποχῇ, γέννημα τῶν ποι-
 κίλων ἱστορικῶν προϋποθέσεων, περὶ τῶν ὁποίων ἐπραγματεύ-
 θημεν. Ἀλλ' αἱ προϋποθέσεις αὗται ἐξηγοῦσιν ἄρα γε καθ' ὀλο-
 κληρίαν τὴν ἀκμὴν τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος; Ὡς καὶ ἐν
 ἄλλοις σημείοις τοῦ πνευματικοῦ τοῦλάχιστον κόσμου συμβαί-
 νει, ὄσουσδὴποτε παράγοντας καὶ ἂν ζητήσῃ τις καὶ ὄσασδὴποτε
 ἐξηγήσει καὶ ἂν δώσῃ, μένει ἀνεξήγητόν τι καὶ ἀκατάληπτον
 καὶ δὴ τὸ οὐσιῶδες καὶ κύριον. Ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ ζήτημα,
 εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκείνῃ ἐποχῇ ὄλως πε-
 ρίσοπτον θέσιν κατέχουσιν οἱ σήμερον ἑορταζόμενοι ἱεράρχαι, οἵ-
 τινες εἶναι ἀπαυγάσματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐκείνης ἀκμῆς καὶ
 ἴσως οἱ ἄριστοι τῶν πρωτεργατῶν αὐτῆς.

¹ Iakob Burckhardt, Griech. Kulturgeschichte, ἐν Gelzer, Kleine Schriften
 σελ. 325 κ. ἐξ.